

Dünyada Bilmece Araştırmaları

MAHİR ŞAUL

Bilmece üzerine yapılmış olan araştırmalar, açıklamaya çalıştıkları yönere göre sınıflandırılabilir. Bunların bir kısmı bilmecelerin ne işe yaradığını, yani **fonksiyonunu** aydınlatmaya çalışır; bir kısmı bilmecenin ne olduğunu, yani **yapısını** ortaya koymaya çalışır; bir kısmı onun edebî bir tür olarak biçimsel özelliklerini, **üslubuna** belirlemeye çalışır; bir kısmı da, halk edebiyatının öbür türleri için olduğu gibi bilmecelerin oluşumunu, aktarılmasını, yayılmasını araştırır.

Bilmecelerin fonksiyonu üzerine yapılan araştırmalardan, bunların genellikle insan psikolojisi ile ilgili olduğu, kişiliği geliştirmeye ve güçlendirmeye yaradığı sonucu çıkarılmıştır. Çeşitli yarışmalarda soruyu soran veya cevabı çözen kişi, karışık şeyleri anlayabildiğini, başkalarının farkında olmadığı benzerlikleri bildiğini hissederek tatmin olur¹. Bazı kültürlerde bilmecenin geçmişte bazı büyüsel ya da törensel görevleri de vardı. Zamansız bilmece söylemek bazı doğa üstü ruhları kızdırabilirdi. Bunların yanısıra bilmecelerin, değişik toplumlarda, daha az rastlanan bazı temel ya da yardımcı fonksiyonları da olabilir. Bilmecelerin Türk kültüründeki fonksiyonları üzerine İlhan Başgöz'ün yazısında geniş bilgi bulunacaktır.

Halkbilimindeki gelişmelere paralel olarak, bilmecelerin yapısı, üzerinde gittikçe daha fazla durulan bir alan haline geldi. Bilmecelerin yapısı ortaya çıkarılmadan, geçerli bir bilmece tanımı yapılmıyor. Bugünkü tanımların çoğu Alman incelemecisi Robert Petsch'in 1899'da yayınladığı bir tezden yola çıkar. Petsch bilmecede beş öge görüyordu: (1) Başlangıç formülü, (2) Betimlenecek konuya verilen ad, (3) Konuyu betimleyen bir cümlecik, (4) Yine konuyu betimleyen ama cevap arayanı yanıltan bir cümlecik, (5) Bitiş formülü. Bu öğelerden bazılarının çoğu bilmecede bulunmadığını kendisi de fark etmişti. Başlangıç ve bitiş formülleri, masalda olduğu gibi bilmecede de, türü belirleyen bir yapı özelliği değil, bir üslup özelliğidir. Bazı dillerde (örneğin Türkçe'de) bunlara çok az rastlanır. Dolayısıyla bu tanım bütün bilmeceleri içine almadığı gibi, onların yapısını tam olarak da ortaya koymaz. Türkiye'de İhsan Ozanoğlu ile Nasih Güngör'ün bilmeceyi tanımlama çabaları dikkate değer. **Kastamonu**

1. William Hugh Jansen, «Riddles: Do-It-Yourself Oracles» *American Folklore* içinde, ed. Tristram Coffin, III, Voice of America Forum Lectures.

Bilmeceleri² adlı eserin giriş bölümünde bilmecelerin çeşitli özelliklerini ve fonksiyonlarını tartıştıkları gibi geniş bir tanımını yapmaya da çalışırlar. Ne var ki onların tanımında da yapı özellikleri ile üslup özellikleri birbirine karışmıştır. Ünlü bilgin Archer Taylor da yıllarca bilmeceyi tanımlamak için uğraşmıştır. Taylor bilmecede özellikle bir karşıtlık, bir beklenmezlik görür. Bilmecede genellikle betimlenen şey başka, beklenen cevap başkadır. Cevap, soruda betimlenen şeye benzetilmektedir. Taylor buna dayanarak bir de ünlü sınıflama ilkesi yaratmıştır. Taylor'un bilmece sınıflamasında, cevabın neye «benzetildiği» gözönünde tutulur. Yani bilmeceler, soru metninde betimlenen nesnelere göre bir çerçeveye yerleştirilir. Soru metninde cevaba benzetilen nesnelere betimlemesine dayanan bu bilmece tanımının ve ona dayanan sınıflama sisteminin, bilmecenin yapısından çok içeriğini gözönünde tuttuğu söylenebilir. (Taylor'la ilgili daha geniş bilgi ve bunun eleştirisi Robert Georges ile Alan Dundes'un makalesinde³ vardır.)

Daha yakın zamanda, Elli Köngäs Maranda, Taylor'unkine bazı bakımlardan benzeyen yeni bir tanım yapmıştır. Maranda'ya göre bilmecenin çözümü sözdizimi (sentaks) çözümüne benzer biçimde yapılabilir⁴. Önce elimizde, daima iki parçadan oluşan bir bütün vardır. Bu iki parça bilmecenin sorusu ve bilmecenin cevabıdır. Bilmecenin sorusu, sözdizimi açısından ister soru cümlesi olsun ister olmasın, daima soru anlamı taşır. Burada ürünün dilbilimsel özellikleri ile halk edebiyatı ürünü olarak özelliklerini birbirinden ayırmak gerekir. Bilmecenin bir soru cümlesi olması başkadır, daima bir cevap gerektirdiği için bir soru anlamı taşıması başkadır. Bilmece sorusunda, cevaba karşılık olan bir terim vardır. Bilmece sorusundaki bu terim ile cevabın yanyana konması ortaya bir benzetme çıkarır. Genellikle birbiriyle karşılaştırılan bu iki kavram, dildeki sınıflama ilkelerine göre bir karşıtlık içindedir. Sözgeimi, soruda canlı bir şey betimlenir, cevap ise cansız'dır; soruda bir eşya betimlenir, cevap

2. 1939, İzmir.

3. R. A. Georges, A. Dundes, «Toward a Structural Definition of the Riddle» 1963. Bu sayıda «Bilmecenin Yapısal Bir Tanımına Doğru» adıyla çevrilmiştir.

4. E. K. Maranda, «Theory and Practice of Riddle Analysis» *Journal of American Folklore*. c. 84, s. 51-61, ocak 1971. Maranda, yöntemini, geniş ölçüde, ünlü dilbilimci Noam Chomsky'nin görüşlerinden esinlenerek geliştirmiştir. Sözlü sanatları bir üst.dil (metalanguage) olarak gören yazar, lengüistik birimler yerine edebî birimlerle uğraştığımızı akılda tuttuğumuz takdirde, Chomsky'nin dilbilimle ilgili görüşlerini doğrudan doğruya halk edebiyatına uygulayabileceğimizi savunur. Maranda'nın bilmecelerin yaratılması ile ilgili aşağıda göreceğimiz görüşleri de bunun ışığında daha iyi anlaşılır.

ise bir insandır. Böylece, ayrı kategorilerde kabul edilen şeyler arasında bir benzerlik olduğu ortaya atılmış olur. Bu yolla, abşılmış sınıflandırmaların o kadar güvenilir olmadığı, çürütülebileceği düşüncesi hatırlatılır. Sözelimi bütün dillerde ağaçlar ve insanlar ayrı kategorilere dahil edildikleri halde, hemen hemen bütün dillerdeki bilmeceelerde ağaçlar insanlara, insanlar da ağaçlara benzetilir. Değişik sınıflara bağlı nesnelere arasında bir benzetme yapmak için bir neden olmalıdır. İki sınıf arasında görülen ortak noktalar bilmece sorusu içinde söylenir. Sözelimi ağaçlar ve insanlar birbirine benzer çünkü ikisi de büyüktür. Bu ögeye Maranda, «ortak özellik» (common function) diyor. Bu özellik daha da derinliğine işlenebilir, zenginleştirilebilir. Yeni bir ortak özellik bulunabilir. Bu durumlarda yeni bilmece yaratılmış olur. Maranda bu işleme dönüşüm (transformation) diyor. Maranda incelediği kadarıyla dört dönüşüm biçimi gördüğünü söylüyor : (1) Özele indirme (specification). Sözelimi ağaç insana benzetilirken, bu sefer bazı çeşit ağaçlar kadına benzetilir. (2) Genelleştirme (generalization). Kadının ve bir tür ağacın ortak yanı betimlendikten sonra, ölüm üzerine bir bilmece yapılır. Bu durumda cinsiyet önemini kaybeder, anlatılan bir insanın ölümüdür. (3) Çevirme (inversion). Aralarında benzerlik kurulan nesnelere tamamlayıcıları varsa, onlarla yeni bir bilmece yapılabilir. Sözelimi kışın yaprağını döken ağaçlar kadına benzetiliyorsa, yaprağını dökmeyen ağaçlar da erkeğe benzetilir. (4) Ters döndürme (reversal). Ağaçlar insana benzetilir, insan gibi betimlenirse; insanlar da ağaç gibi betimlenebilir. Sözelimi gelin, çınara benzetilir.

Bir bilmece kurmak için, terim ve cevap için geçerli olan bir ortak özellik vermek yetmez. Bir de, cevap için geçerli ama terim için geçersiz olan bir özellik verip çözümü arayana ipucu gösterilmelidir. Sözelimi «Çil tavuk» diye başladıktan sonra, «başını kestim kanı yok» denerek dinleyiciye sorulanın bir hayvan değil bir eşya olduğu ima edilir. (Taylor'un «olumsuz öge» si ile karşılaştırın.) Maranda'nın düşüncelerine, aşağıda bilmeceelerin yaratılması ile ilgili olarak yeniden döneceğiz.

Buraya kadar verilen bilmeceyi tanımlama çabalarının hepsinde ortak olan nokta, benzetmenin ya da mecazın, temel bir özellik olarak görülmesidir. Halbuki bilmeceelerin büyük bir kısmı, mecaz özelliği taşımayan bir cümleden ibarettir. Görebildiğimiz kadarıyla, bilmece yapısının bütün yönleriyle en eksiksiz tanımlama yakın zamanda Robert Georges ile Alan Dundes tarafından «Bilmecenin Yapısal Bir Tanımına Doğru» adlı makalesinde yapılmıştır.

Üslup, bilmecenin anlaşılmasında belki fonksiyon ve yapı kadar önemli bir etken değildir. Ama bilmecenin estetik değerini veren ve

belli bir dile ayrılmaz biçimde bağlayan en önemli öğedir. Hemen bütün dillerde bilmeceler bazı nazım özelliklerine ve söz oyunlarına dayanan bir üsluba sahiptir. Bu üslup biçimselliği onların değişmesini kısıtlar. Aynı bilmece çeşitli kimseler tarafından ya da değişik coğrafî bölgelerde farklı biçimlerde söylenebilir; ama bir insan onu her söyleyişinde büyük bir ihtimalle aynı sözlerle tekrarlayacaktır. Dundes, bu durumu belirtmek için, bilmecenin sabit anlatımlı (fixed phrase) bir biçim olduğunu ve bu bakımdan serbest anlatımlı (free phrase) öbür sözlü edebiyat ürünlerinden ayrıldığını söylüyor⁵. Tietze, Türk bilmecelerinin üslup özelliklerini şöyle özetlemiştir. %40'ı kafiyeli beyitlerdir; %10'u a a b a şemasında, %7'si a a b b şemasında dört mısralık kıtalardır; %4'ü kafiyeli üç mısra biçimindedir; %28'inin kafiyesi yoktur, ama aliterasyonlar, iç kafiyeler, tartım ve simetri yoluyla günlük sözlerden ayrılırlar. Vezinli olanların çoğu yedi (4+3) hecelidir. Sözdizimi açısından hemen her zaman düz cümle halinde, çoğu zaman da öznesizdir. Baş formüllerine az rastlanır, sonuç formülleri biraz daha geliştirilmiştir (bil bakayım nedir; bilenin irfanına, bilmeyenin turp sıkayım bir yanına; ya bunu bileceksin, ya bu geç öleceksin, vb.). Bu formüllerin çoğu bilmecenin gövdesi ile organik bir bağ içindedir, ondan ayrılamazlar⁶. Türk bilmecelerinin üslup özellikleri hakkında daha geniş bilgi Başgöz ile Boratav'ın makalesinde ve M. Sabri Koz'un derlemelerine giriş yazılarında bulunacaktır.

Bilmecelerin kökeni ve yayılması ile ilgili sorunlar üzerinde, halk edebiyatı araştırmalarının en başından beri durulmuştur. Önce bilmecelerin çok eski zamanlardan arta kalmış ve kuşaktan kuşağa geçirilen ürünler olduğu, bunların ancak unutulma yüzünden değişebileceği kabul ediliyordu. Kalıplaşmış türler oldukları için özellikle bilmeceler ya da büyü formülleri daha önceki biçimlerin tekrarı sayılıyordu. Antti Aarne, Fin okulunun yöntemine uygun olarak, bazı bilmece tiplerinin varyantlarını karşılaştırarak onların ilk olarak nerede doğmuş olduklarını ve yayılma yollarını çizmeye çalışmıştır⁷. Karşılaştırmalı araştırmalar, halk edebiyatının öbür türlerinde olduğu gibi bilmecelerde de bir süre tek başına egemen olmuştur. Bugün de Taylor ve Tietze gibi büyük bilginlerin çalışmaları bu akıma bağlanabilir. Fin okulunun, değişmeyi bozulma olarak gören ve varyantların dağılımına bakarak ilk örneği ve yaratıldığı ülkeyi bulmaya çalışan bakış açısı, başka türlerde olduğu gibi, bilmecelerle

5. William Hugh Jansen, aynı yer, s. 238.

6. İlhan Başgöz, Andreas Tietze, **Bilmece : A Corpus of Turkish Riddles.** s. 13-17.

7. Bak. : A. Aarne, **Vergleichende Rätselforschungen** (FFC 26-8).

ilgili olarak da eleştirilmiştir. Sözlü ürünler için bir «esas metin» bulmanın söz konusu olmadığı, bu ürünlerin her zaman değişken olduğu, geleneksel ürünü aktaranların her zaman değişik seviyelerde bir yaratma faaliyeti içinde bulunduğu savunulmuştur. Bu konuda en yeni ve aşırı bir görüşü yukarıda andığımız Maranda savunmaktadır⁸. Onun görüşüne göre, sözlü sanatlar bir iletişim (communication) biçimidir, yani bir çeşit dildir. Onu anlamak için dili nasıl kullandığınıza bakmak gerekir. Dili iyi bilen bir insan yapılmış hazır cümleleri tekrarlamaz. Söz konusu dilin gramer kurallarına göre yeni cümleler yapar. Konuşmayı öğrenen çocuk cümleleri öğrenmez. Bazı anlamlara bağlı sözcükler ile, düzenleme (formation) ve dönüşüm (transformation) kurallarını öğrenir. Her cümle aslında yeni bir yaratıdır. Yalnız o dilde usta olmayan bir insan ebzerlediği hazır cümleleri tekrarlar. Dil aslında toplumsal olduğu ve kuralları bir birey tarafından değiştirilemediği halde, yapılan her cümle yaratıcı bir eylem gerektirir. Bizi dinleyenlerin söylediklerimizi anlamaları ve kabul etmeleri için çeşitli seviyelerdeki söz öğelerini (fonemleri, morfemleri ve sememleri) ve bunları bir araya getirme kurallarını öğreniriz. Halk kültürünü icra eden adam da aynı durumdadır. Halk edebiyatında tek fark, yapıtaşlarının dil öğeleri değil, edebî öğeler olmasıdır. Bir türün kurallarını ve öğelerini öğrenen bir insan ustalıkla o türde ürünler yapar. Maranda esas bilmece tiplerinin aslında birkaç tane olduğunu, buna karşılık bir dilde birbirinin tıpatıp aynı olan metinlere çok az rastlandığını söylüyor. Birbirinin aynı olan iki metne rastlarsak, bu, aynı yapıtaşlarının ve aynı birleştirme kurallarının kullanılmış olmasından ileri gelen bir tesadüftür. (İki kişinin tesadüfen aynı cümleyi yapması gibidir.) Uzun anlatılar için buna imkân olmadığı halde, bilmece ve atasözleri gibi kısa türler için böyle bir şey imkân dahilindedir. Maranda bilmeceelerde dört tane dönüşüm kuralı bulur⁹. Bunları yukarıda, bilmece tanımları ile ilgili bölümde saymıştık. Halk kültürünü icra eden adam, bu kuralardan başka, kültürde kabul edilen ve dili öğrenirken almış olduğu karşılıkları ve kültürde önemli olan çelişkileri ya da sorunları da kullanır. Kısacası, bilmece öğrenen bir insan onu olduğu gibi öğrenmez. Dilbilimsel (özellikle semantik) sınıflandırmaları kullanarak, farklı oldukları düşünülen sınıflar arasında ortak noktalar bulmayı

8. Elli Köngäs Maranda, aynı yer.

9. Bunlar okunurken Chomsky'nin sözdizimi teorisi hep akılda tutulmalıdır. Dilde de sonsuz sayıda cümle yapma imkânı olduğu halde, temel cümle tipleri birkaç taneden ibarettir. Chomsky, İngilizce'de çekirdek cümlelerden başka tiplere geçmek için üç tane dönüşüm yolu bulur : olumsuz dönüşüm, soru, edilgen. Özcan Başkan Türkçe'de beş tane dönüşüm işlemi göstermektedir : çıkarma, ekleme, düzenleme, değiştirme, birleştirme. (Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967.)

ve bunlar arasında mümkün olan bütün ilişkileri ortaya koyarak yeni bilmeceler yapmayı öğrenir. İki kavram arasındaki bütün ortak özellikleri kullanıp tükettikten sonra onları bırakır, iki tane yeni kavram alır. Maranda için, halk edebiyatı, bütünüyle, söylendiği anda yaratılır. Bilmece söylemek, kültürün belirlediği bazı takımları kullanılarak, yine kültürün belirlediği bazı kurallara göre bir cümle oluşturmak gibi bir şeydir. Maranda bilmecenin yapısı ile ilgili gözlemden ilginç sonuçlar da çıkarır. Bilmeceler, gördüğümüz gibi, kültürde kabul edilmiş sınıflandırmaları yeniden tartışma konusu eder, bunların dışına çıkılabileceğini gösterir. Sözelimi bitkiyi insana, canlıyı cansıza benzetir. Bu bakımdan alışılmış dünya görüşünü, kurulu düzeni sarsan bir niteliği vardır. Maranda, incelediği Melanezya yerlilerin kültüründe mitlerle bilmecelerin fonksiyonlarını karşılaştırır. Mitler toprak mülkiyetini, yasaların gücünü doğruladığı, dildeki kavramaları sınıflama yolunu savunduğu, kısacası kurulu düzene destek olduğu halde; bilmeceler kavramları bölen sınırlarla oynayarak, bir zihin eğlencesi yoluyla onları aşarak her şeyin sanıldığı kadar değişmez olmadığını gösterir. Kurulu düzeni hiç olmazsa bazı bakımlardan sarsar. Mit söylemenin gerektirdiği teşrifata karşılık, bilmecelerin herkes tarafından ve her yerde söylenebilmesi bunun bir başka görüntüsüdür.

Maranda'nın görüşleri, halk edebiyatı ürünlerinin dinamizmini en öne çıkarmaları, bilmece türünü tanımlarken bile bu canlılığın altını çizmeleri bakımından önem taşıyor. Ayrıca bilmecelerin yapısı ile anlam, içerik ve fonksiyon sorunlarının tartışmasının birleştirilmesi çok ilginçtir. Ancak çok çekici görünen bu görüşleri bazı bakımlardan eleştirmek mümkündür. Herşeyden önce, teorisinin dayandığı bilmece tanımında, bilmece mecazla özdeşleştirilmektedir. Oysa Georges ile Dundes'un da gösterdiği gibi, iki kavramı karşılaştırmayan ve mecaz ögesi taşımayan birçok bilmece vardır. Bunlarda, sorudaki terim ile (Georges ile Dundes buna «konu» diyor) cevap aynıdır. Bir sorudan ibaret olan bu bilmeceler için Maranda'nın önerdiği dönüşüm kuralları geçerli değildir. Ayrıca, bütün bilmecelerin soru anlamı taşıdığı bile şüphelidir. Kanımızca, vurgu yanlışlarına dayanan ve şaşırtmaya yarayan, aslında cevap beklemeyen bilmeceler bu genellemenin dışında kalmaktadır. Bilmecelerin yaratılması ile ilgili bu yeni görüşler de ihtiyatla karşılanmalıdır. Bugüne kadar, sözlü edebiyat türlerinin hep kalıplaşmış bir edebî biçimsel varlıkları olduğu düşünülmüştür. Halk edebiyatı ürünlerinin, türün yapı kuralları dışında, üslupla (yani «dilbilimsel» yapıyla) belirlenen bir edebî biçimleri ve buna bağlı bir estetik değerleri vardır. Genellikle, halk edebiyatında, **yaratma** ve **aktarma**, gerçekte iç içe bulunan iki süreç olsa bile, iki ayrı evre olarak kabul edilir. Varyasyonlar, ak-

tarım sırasındaki değiştirmelerle açıklanır. Maranda'da ise «aktarma» söz konusu değildir. Bilmeceler her söylendiğinde yeniden üretilmektedir. Bizim gözlemimiz, en azından bazı kültürlerde, bilmece söyleyenlerin onu bir cümle yapar gibi oluşturmadığı, daha önce duyup ezberlemiş olduğu bir ürünü, az çok değiştirerek de olsa, tekrarladığıdır. Bunun en çarpıcı belirtisi, bir ürünü kendi bildiğinden biraz farklı bir biçimde duyan kimselerin gösterdiği tepki, «doğru» olan varyantın hangisi olduğunu kararlaştırmak için (arada hiç bir yapısal fark olmadığı halde) yapılan ateşli tartışmalardır. Bilmece söyleme; öbür halk edebiyatı türlerinde olduğu gibi burada da yeteneğe bağlı nispi bir özgürlük bulunduğu, zaman zaman yeni ürünler de yaratılabildiği halde, birçok durumda esas olarak bir hafıza işidir. Bilmece türünün kuralları, her an yeni bilmecelerin yaratılmasına değil, daha çok onların «hatırlanmasına» yaramaktadır. Dilde bir «hazır bilmeceler» dağarcığı olduğu görüşünü kabul edebiliriz. Bunlar biçimsel özellikleri çok az değiştirilerek aktarılmakta, böylece bu dağarcık zaman içinde değişmektedir.

Burada bilmecelerin fonksiyonları, yapıları, üslupları ve aktarılmaları ile ilgili bazı çağdaş eğilimleri gözden geçirdik. Bunlar aslında halk edebiyatının yepyeni bir anlayışla ele alınmasına bağlı olarak bilmece türünde ortaya çıkan örneklerdir. Yoksa bilmecelerin, araştırmalarda yine de masallara, mitlere, halk hikâyelerine, halk Őiirinin öbür türlerine, hatta atasözlerine göre ihmal edilmiş olduğu söylenebilir.